

УДК 070.1:316.7 (477)

ПЕРФОРМАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КЛОНОФАКТІВ

Мар'ян Житарюк

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Генерала Чупринки, 49, Львів, 79044, Україна, e-mail: mgzhyt@i.ua

У статті професора М. Г. Житарюка проаналізовано віртуальну медіареальність, первинні та похідні факти, клонофакти як політичні месиджі, які, з допомогою засобів масової комунікації, перетворюють реальну дійсність на віртуальний перфоманс та калейдоскоп симулякрів.

Ключові слова: інформаційна війна, перформативи, клонофакти, віртуальна реальність, журналістика.

З огляду на стрімке загострення стосунків по осі «Схід – Захід», де-факто відновлення холодної війни між Московією та США і Європою, інтенсифікацію інформаційної та гібридної воєн Кремля зусиллями квазі-медіа (за формою, а не змістом) як проти України (Заходу), так і на федеральному поприщі, коли межі традиційних засобів масової інформації розмиваються внаслідок їхньої ситуативної чи цілеспрямованої трансформації на інструменти пропагандистських, маніпуляційних та зомбувальних дій, ця проблема надзвичайно *актуальна* з погляду національної безпеки України та збереження національної ідентичності українства.

Перед концептуальними і сутнісними запитами постали як медійники, тобто виробники й надавачі інформаційних послуг, так і широка масова аудиторія, себто читачі-слухачі-глядачі. Тому важливе для журналістів, учених, звичайних споживачів інформації питання про те, чим насправді є або до чого ближча сучасна журналістика – до адекватного відтворення дійсності, чи створення віртуальних реальностей та спотворення соціокультурної дійсності, на жаль, сьогодні поступається місцем питанням про повну професійну медіа деградацію на основі нівеляції всього людського, тобто про те, як із професіоналів журналісти перетворюються спершу на дресированих цуценят, потім – на клоунів та блазнів, а опісля – на медіакілерів, де й за скільки продаються принципи професії, чи є межа людиноневисництва, тиражованого з наймасовіших телеканалів РФ, тієї країни, де журналістики навчали в таких, здавалося б, серйозних науково-освітніх центрах, як Московський держуніверситет імені Михайла Ломоносова, Санкт-Петербурзький, Новосибірський, Уральський, Ростовський та інші державні університети (ще до реформи з об'єднання у федеральні)? Відколи пропаганда насилля, заклики до війни з цілим світом, надто сусідами, стали вважатися благом? Йдеться ж бо не про одиничні випадки у виконанні депутата Держдуми й зірки телепростору Владіміра

Жириновського* чи «фахівця» з радіаційного попелу Дмитрія Кісельова! Зараз параноїдально-шизофренічний синдром мутував у могутній вірус, який перейшов у стан пандемії головного мозку озвучувачів та поширювачів кремлівських ідей.

Після Євромайдану й анексії Криму практично неможливо назвати російський телеканал, який би у своїй роботі ставив на перше місце не політичну доцільність, а чесність, неупередженість, збалансованість, а головне – правду! У цьому контексті заборона чужих російськомовних медіа – правильний, хоч і дуже вже запізнений, крок, спосіб уберегти себе від масового інфікування ненавистю, брехнею, смертю, а не наступ на свободу слова, як можна почути від адептів «русского міра». На черзі – заборона нібито своїх російськомовних медіа, які нерідко й досі як формулянти «п'ятої колони», залишаються патріотами білокам'яної, а не України, московських попів, а не українського Патріархату, вкраденої історії України-Русі і т.д. Якщо ми, українці, врешті дозріли до того, аби зберегти свою державу, ми повинні навчитися її боронити від кремлівсько-московських фальсифікаторів історії та сьогодення різними засобами і способами – як на фронтах Лугандону, так і у владних кабінетах та редакціях телебачення, радіо, газет і журналів!

Київський філософ Федір Власенко розглядає віртуальну реальність як простір соціалізації індивіда та соціокультурний феномен із двох позицій [1], похідних із праць Дмитрія Іванова [3] та Льва Скворцова [5]. Так, Д. Іванов вважає, що віртуалізація – це заміна реальності її симуляцією, образом – не обов'язково за допомогою комп'ютерної техніки. Опираючись на цю концепцію, Ф. Власенко тлумачить віртуалізацію як процес зміни суспільства в цілому, адже наслідування суспільних норм і виконання інституціональних ролей може бути віртуальним. «Симуляція інституціональних форм громадського життя є основою для широкого поширення через Інтернет симуляцій, котрі демонструють практику неінституалізованих відносин між людьми, що характеризуються прагненням затвердити на новій технологічній основі постмодерністське бачення цінностей», тобто «не комп'ютеризація життя віртуалізує суспільство, а віртуалізація суспільства комп'ютеризує життя» [1, 211-212]. Натомість Л. Скворцов переконаний, що життя у віртуальній реальності можливе лише за умов масштабного розширення інформаційно-комп'ютерної сфери. Індивіди, перебуваючи в постійному контакті з комп'ютером, стають деміургами віртуального інформаційного світу і знаходять у ньому сенс свого життя.

Крім протиставного контенту, опозиційного значення («віртуальне – реальне») в науковому обігу поняття *віртуальна реальність* практично не вживалося до кінця 70-х рр. ХХ ст. Можна припустити, що віртуальна реальність – це перенесення самотійно й усвідомлено, самотійно й неусвідомлено, несамостійно й неусвідомлено в паралельний (нереальний) світ, у світ мрій і фантазій, страхів і жахів; творення вищого рівня абстрактності підсвідомо і машинно (віртуальні комп'ютерні ігри); антонім до реальності – об'єктивно існуючої дійсності, явищ, подій, фактів. Іноді це – фантастика. Різновиди віртуальної комунікації – інтернет і телебачення, комп'ютерні ігри, які сьогодні є найпотужнішими продуцентами віртуальної медіареальності.

Будь-яка публікація – це розповідь про подію, явище, проблему тощо, що має дві сторони медалі: авторську та масову. Авторська як продукт комуніканта, адресо-

* Тут і далі імена учених, політиків або письменників неукраїнського походження максимально наближено до вимови в оригіналі, без перекладу. Наприклад: Владімір, а не Володимир Жириновський, бо ж не перекладаємо Джона на Івана, а Кетрін на Катерину.

ваний комунікаторі, передбачає розповідь у пресі про певні події, в т.ч. катастрофи, війни, політичні протистояння, економічні та соціальні проблеми, культурне життя, здобутки й перемоги тощо. Масова – це продукт сприйняття/несприйняття, розуміння/нерозуміння комуніката. Між адресантом і адресатом завжди є розбіжності в часі, місці, мотиваціях, запитах, доцільності передачі/сприйняття інформації.

Ще зовсім недавно, до неприхованої російської агресії щодо України, тобто до анексії Криму та знищення Донбасу, до відкритої реалізації Москвою політики ізоляціонізму й намагання сформулювати не систему противаг, а центр Євразії, можна було вважати, що ситуації бачення світу з боку медіаторів формально інші, ніж з боку аудиторії: тут, скажімо, Україна чи Польща, а там, наприклад, по тому боці екрана, Близький Схід, Афганістан, Ірак тощо. Попри численні розбіжності (десь мир і спокій, а десь війна, там Сирія/ Туреччина, а тут Україна, десь дотримані соціальні стандарти, а десь проігноровані), різні інформаційні коди у відправників та одержувачів інформації, незважаючи на правила наближення інтересів та географічної близькості, але завдяки глобалізації, ситуації між собою якщо не дотичні, то доволі часто перехрещуються.

Сьогодні ж те, що ще вчора здавалося неможливим, мовляв, безпосередньо нас усі ці жахи війни, терору, сепаратизму не стосуватимуться, стало для нас глобальною і першочерговою проблемою, пов'язаною з денонсацією міжнародного політичного нормативно-правового базису й руйнацією усталеного світового порядку, реформатуванням мирної концепції співіснування на шлях домінування сильних над слабкими, як у Григорія Сковороди: «Всякий, хто вищий, той нижчого гне»...

Чи можна наблизитися до розуміння суті і значення мас-медіа в цих нових умовах сприйняття, розуміння й конструювання глобальних національних і транснаціональних викликів крізь роль автора? Очевидно, що так. Автор-журналіст найчастіше виконує роль спічрайтера, тому трактує та оцінює емпірику (не завжди об'єктивна складова насправді об'єктивна, бо можна продемонструвати найвигіднішу або найстрашнішу частину) залежно від того, *ЯК* він, автор, зрозумів ситуацію загалом, *ЩО* зрозумів з того, що побачив? Навіть якщо автор не заангажований, намагається бути порядним, зацікавлений споживач інформації все одно змушений аналізувати *свідомість журналіста*: його розуміння подій, систему цінностей тощо. Адже ізраїльський журналіст по-іншому трактуватиме факти, ніж ліванський, російський – інакше, ніж грузинський чи український.

З погляду теорії інформації, тут нічого надзвичайного. Інформаційні взаємодії будуються з допомогою *інформаційних кодів* та *даних*, тобто функціональних значень інформаційних кодів для дій апарату їхньої інтерпретації, абстрагованих природою симетричних взаємодій, що є основою переносу цих кодів [8].

Треба мати на увазі, що кожна реальна подія (у відображенні засобами масової інформації в тому числі) має не тільки свій код чи знак, а й історію та генезу (нам ближча модель Юрія Лотмана [4], аніж Романа Якобсона [7]). Цей процес виявляється на *первинній моделі віртуалізації дійсності* (див. рис. 1), яку ще можна назвати і *моделлю побудови ірреальності*, паралельної дійсності.

Факт ⇔ Журналіст ⇔ Текст ⇔ Читач

Рис.1. Первинна модель віртуалізації дійсності

Факт – це реальна ситуація, *журналіст* – це автор, об'єкт-надавач інформації, адресант (комунікант), відправник, *текст* – це готовий мас-медійний продукт, різновид авторської (редакторської, організаційної) інтерпретації, *читач* – це споживач інформації, об'єкт-приймач, адресат (комунікат), одержувач, вторинний інтерпретатор.

Журналістика цікава й унікальна тим, що поняття автора і читача доволі часто редукуються, себто змінюються і мають умовний характер: автор *статті А* читає *статтю Б* (наприклад, конкурентів), сьогодні він читач, а завтра – знову автор... Тобто журналістика ускладнила теорію інформації і соціальну інформацію тим, що запровадила *взаємозамінні коди*, певним чином універсальні, *інтерпретації даних* (об'єкт-надавач може бути і об'єктом-приймачем).

З моделі очевидно, що читач (слухач, глядач), тобто адресат, знайомиться з дійсністю, засвоюючи факт, видозмінений принаймні двічі, тобто не *факт-1*, не *факт-2* і навіть не *факт-3*, хоч формально це не *факт-3*, а *факт-4*, бо адресат – теж інтерпретатор, який по-своєму розуміє, сприймає, аналізує, трансформує *факт-3*. Тому не виключено, що *факт-4* матиме продовження у вигляді *фактів-5,6...* (за домашніми розмовами, переказами знайомим тощо).

Як підсумок, первинна модель віртуалізації і породжує, і проектується у *вторинну модель віртуалізації* (рис. 2), тобто попередня схема може мати такий принципний вигляд:

Факт-1 ⇔ Факт-2 ⇔ Факт-3 ⇔ Факт-4

Рис. 2. Вторинна модель віртуалізації дійсності

Тут *факт-1* – це реальне явище, ситуація, *факт-2* – те, що журналіст побачив, почув, зрозумів, вважав за потрібне використати або відкинути з приводу реальної ситуації, *факт-3* – те, що журналіст написав-передав, використовуючи власне розуміння емпіричного матеріалу та структурно-композиційні і мовностилістичні особливості, *факт-4* – по-перше, те, що дійшло до читача (у кращому разі, якщо не попрацював редактор, власник), і, по-друге, те, що зрозумів читач.

Чи доречно говорити про ідентичність *факту-1* і *факту-4*? Очевидно, що ні. Бо *факт-1* – це реальна дійсність, а *факт-4* – трансформована (прикрашена, спотворена, майже збалансована, правдоподібна тощо) дійсність, яка має спільні риси, з якою можна проводити певні аналогії, але по-різному прочитувати. Натомість масовість, досягнута з допомогою тиражування, породжує новий, ірреальний (віртуальний) світ сприйняття, який нівелює відмінності між фактобаченням, фактоглушенням, фактопрочитанням. Ситуація «*Факт-1 = Факт-4*» системна і систематична, вона заперечує «неправильне» індивідуальне прочитання, оскільки виходить за межі одиничного, тобто формує іншу дійсність, що опирається на «*Факт-4*». Найяскравіший приклад – робота інформаційних військ РФ, зокрема на так званому телебаченні.

Складне філософсько-психологічне явище передачі й витлумачення події та її «прочитання» (усвідомлення) пов'язане з низкою суміжних наук – психологією творчості, психологією філософії, психологією і філософією сприйняття та відтворення, теорією психології, гносеологією, теорією інформації тощо. Поглиблення цього явища з позицій названих наук виходить за межі нашої компетенції, але, опираючись на згадані конфігуратори, дозволяє дещо побачити з позиції дослідження журналістики.

Якщо згадати осінь 2013 р., тобто повернутися до ситуації щодо євроінтеграційних «потенцій і потуг» офіційного Києва, то заява тодішнього прем'єр-міністра Миколи Азарова в Києві про відхід від задекларованих принципів щодо зближення з ЄС – це факт-1. Заява чинного на цей момент Президента України Віктора Януковича у Відні того ж дня про майбутнє України в ЄС – теж факт-1. Ці факти протилежні за змістом і тональністю, але, стосуються тих самих перспектив, оскільки створені одним центром, є *фактами-клонами*. Таким чином, факт-1 не дорівнює факту-1. А все похідне – вже вища математика, яка доводить: клонофакти допомагають створювати віртуальну реальність і спотворювати реальну дійсність.

Журналістика може бути соціальним інститутом суспільства, контролером влади (в демократичних державах), а може бути й механізмом і засобом влади з метою контролю над підданими, пропагандистом і маніпулятором (тоталітарні, авторитарні чи диктаторські режими). Для цивілізованого світу навіть *розповідь* про війну на фоні зруйнованих будинків, скалічених і мертвих (скажімо, відео знищеної інфраструктури Донбасу чи житлових кварталів, лікарень та шкіл великих міст Сирії), як це не парадоксально, – ще *не подія*, а лише матеріалізована (реалізована) з допомогою системних методів журналістики *комунікативна дія*, яка може бути дуже різною: (не)вмотивована, персоніфікована (загальна), цілеспрямована (розпорошена), (не)збалансована, пропагандистська, маніпуляційна, (не)упереджена, (не)результативна, (не)успішна тощо. Для специфічних держав-продуцентів інформаційної пропаганди, як-от путінська Московія, подією є *не сам факт дійсності*, а його *спотворена реалізація*, відповідна акцентованість, авторитарність (за Ю.Лотманом: важливо – не те, *Що* сказано, а те, *Хто* це сказав). Не важливо, що починати анексію і військові дії проти «стратегічного партнера», «братнього народу» – повна нісенітниця, а важливо, що «добро» дав Сам Путін.

Класична журналістика переважно не визнає як події брифінги, прес-конференції, звернення, заяви тощо. Але споживачеві інформації все це переважно подають як події, що передбачають витлумачення емпіричного матеріалу, здебільшого й оцінку. Ці псевдоподії – всього-на-всього інформаційні приводи, емпіричні матеріали чи окремі факти (і то не завжди – в контексті клонофактів), точніше – елементи трансформації реальної дійсності у віртуальний перфоманс із допомогою того ж віртуального перфомансу (коли йдеться про клонофакти), зазвичай призводять до потужної і часто зовсім не прогнозованої каталізації національних і глобальних явищ.

Не менш важливо й те, з якого погляду трактувати факт, які застосовувати оцінки. Тут завжди відображені дві складові: *об'єктивна* і *суб'єктивна*. Точкою перетину стає відоме й невідоме.

Об'єктивна складова базується переважно на можливостях технічної фіксації: фотографія, кіно- чи відеозапис, диктофонний запис... Хоч фото чи відеоматеріали і є відображенням певного емпіричного явища, однак і тут немає однозначності, адже можна технічно зафіксувати нетипову, неправдиву ситуацію, особливо тоді, коли зйомки постановочні. Починаючи з березня-квітня 2014 р. й упродовж наступних років, доки триває війна з Україною, російські ЗМІ (переважно телевізійні та інтернет-медіа) так і не наважилися без особливої вказівки з Кремля назвати російську військову агресію в українському Донбасі російською агресією. Використовуючи старі фотографії і відео з Чечні та Сирії (зокрема ті, на яких розчавлені бронетехнікою люди та автомобілі), вони героїзують так званих народних повстанців Донбасу,

нібито вчорашніх шахтарів і трактористів, яким начебто доводиться протистояти в нерівній та громадянській боротьбі «київській хунті», «карателям», «бендерівцям», «дітоїдам».

Суб'єктивна складова залежить тільки від людини, від журналіста, редактора, медіавласника, спонсора, масового комунікатора (політичного лідера, представника законодавчої чи виконавчої влади), суспільної думки чи глобальних інформаційних гравців в умовах інформаційної, тобто постіндустріальної доби (провідні інформаційні агентства, «якісна» преса Заходу) [6], які й визначають інформаційний «порядок денний» світу.

Технічні фіксації практично завжди суб'єктивуються: немає можливості зафіксувати й показати різні ракурси, неперервну динаміку (не епізод, фразу), особливо тоді, коли є зацікавлена, заангажована сторона, яка свої зусилля спрямовує на документування нетипового, абсурдного чи навіть нереального!

У контексті обману українського суспільства і світового співтовариства з боку офіційного Києва – маємо на увазі «паузу» щодо асоціації з Європейським Союзом та «переваги» Митного союзу, грубе порушення норм чинного законодавства, як-от статті 11 закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» («...забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі...») [2], – перед українськими журналістами та вченими загострено такі питання: «Де закінчується правда?», «Де починається брехня?»; «Що було щиро, а що – лукаво?»; «Яка межа правди загалом, правди для журналістів, правди для суспільства і правди для міжнародних партнерів?»; «Хто насправді є партнером?»; «Що є фактом, а що – фактом-клоном, фактоподібною половиною, клонофактом для того, щоб спершу дезінформувати, а потім маніпулювати комунікатором?»

Сьогодні, через три роки з початку Євромайдану, українські медіа коментують дані з електронних декларацій депутатів, урядовців, суддів. Тут постають не менш гострі питання – про мораль і цинізм у високій політиці та в контексті права власності на мощі святих, на храми, на тонни грошей, на десятки квартир і будинків в матеріальні допомоги мільйонерам чи й мільярдерам... Або: «Що робить чобіт воєнного Московії на українських землях?», «Як можна не реагувати адекватно на обстріли українських міст і сіл градами, САУ, танками, мінометами та іншим військовим знаряддям агресорів України?», «Чи державницькою є позиція військово-політичного керівництва України в частині дотримання домовленостей щодо відведення військ зі своєї території?»...

Перелік обурливих фактів – це все ще констативи, але дієва реакція суспільства, яку передбачити неможливо, як, скажімо, в зародку Євромайдану, – це вже перформативи. Відновлення довіри неможливе без адекватної відповіді на ці складні питання з боку політичних та суспільних лідерів, західних партнерів. Після зняття масок керівниками Кремля (пропагандистський фільм про повернення Криму до «рідної гавані», заяв про присутність «російських військових фахівців» на Донбасі, кількарічної цілодобової антиукраїнської, антизахідної, антитурецької інформаційної істерії) й інтенсифікації військово-політичних, соціально-економічних та культурно-ментальних зусиль у напрямку відновлення вісі зла, так званий «цивілізований Захід» продовжує демонструвати холоднокровність, іноді занепокоєння, байдужість, політику умиротворення (ніби під кальку до дій щодо Адольфа Гітлера),

так і не спромігшись на адекватну і тверезу оцінку кризи світоустрою, ігноруючи або заговорюючи ключові виклики.

Але як бути журналістам, так би мовити професіональним комунікаторам, в умовах, коли вони вважають, що володіють достовірною інформацією, первинними фактами, а насправді часто мають справи з інформаційними «приманками» для відвернення чи привернення уваги і, фактично, причетні до використання себе і своєї професії як допоміжних засобів в реалізації політтехнологічних та маніпулятивних стратегій? Як бути масовій аудиторії в Україні та за кордоном, яка значною мірою втратила довіру не тільки до політичних чи владних спікерів, а й до представників мас-медіа?

Чому виявилась успішною антиукраїнська, антиєвропейська та антиамериканська пропагандистська цинічна істерія під патронатом Кремля, який вважає (за висловлюваннями прес-секретаря В. Путіна Дмитрія Пескова), що державні ЗМІ за бюджетні кошти мусять виражати позицію держави, а не бути незалежним соціальним інститутом суспільства із правом репрезентації різних поглядів (<http://www.rosbalt.ru/main/2014/04/20/1259108.html>)? Чи не тому, що, як говорив Й.Гейббельс, часто повторювана брехня правдивіша за саму правду?

Останні інформаційно-дезінформаційні війни, здебільша ініційовані і/або організовані сучасними лідерами Московії, поступово переростають з регіональних або локальних протиріч у глобальне інформаційно-дезінформаційне, гібридне протистояння поза законами фреймування, чим, по-перше, ставлять світ перед безліччю цивілізаційних викликів, а, по-друге, оголюють дуже багато медіапроблем, показують певну неспроможність дипломатичних ресурсів у контексті ефективного розв'язання сучасних світоглядних і мілітарних викликів.

Як зламати усталені правила політико-медійного чи медіа-політичного перформансу? Очевидно, що відповіді на ці питання будуть знайдені не одразу – і через складність, і через небажання багатьох щось змінювати, і через внутрішній та зовнішній спротив. Але такі відповіді мусять бути. Спочатку треба усвідомити необхідність виходу з московського фарватеру, відійти й од західної ейфорії, не толерувати чужі мови, культури, історії на офіційному рівні та у ЗМІ, пригадати себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Власенко Ф. П. Віртуальна реальність як простір соціалізації індивіда / Ф. П. Власенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – № 56. – С.208-217. Електронний ресурс. Доступ до публікації: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/znpgvzdia_2014_56_24.pdf
2. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – С. 527 // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
3. Иванов Д. В. Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб., 2000. – 96 с.
4. Лотман Ю. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума / Юрий Лотман. – М., 1977.
5. Скворцов Л. В. Информационная культура и цельное знание: Избранные труды / Л. В. Скворцов / РАН; Институт научной информации по общественным наукам / И. Л. Галинская (отв. ред.). – М., 2001. – 288 с.

6. Типологічна модель сучасної журналістики України – інтеграція дуальних домінант // Житарюк М.Г. Соціокультурна модель журналістики: традиції і новаторство / М. Г. Житарюк. – Львів, 2008. – С. 119-132.
7. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Роман Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.
8. Янковский С. Концепции общей теории информации / С. Янковский // www.n-t.ru/tp/ng/oti03.htm

PERFORMATIVE POTENTIAL KLONOFACTS

Marian Zhytaryuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Generala Chupryny str. 49, Lviv, 79044, Ukraine
e-mail: mgzhyt@i.ua*

This article describes the virtual mediareality, primary and derivative facts, klonofacts as the political messages that, with the help of the media, transform reality into a virtual performance and kaleidoscope of simulacras.

Key words: information war, performative, klonofakts, virtual reality, journalism.